

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑ ΣΕ ΚΡΗΤΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

1. ΑΠΟΚΟΠΟΣ

Ο Γ. Κεχαγιόγλου, σὲ πρόσφατη ἔργασιά του, προτείνει, μεταξύ ἄλλων (ἀναλυτικῶν) παρατηρήσεων στὸν «Ἀπόκοπο» τοῦ Μπεργαδῆ, καὶ μιὰ διόρθωση στὸ στ. 180, ὅπου λέγεται γιὰ τὶς χῆρες :

ἐδιφορήσαν ἀπ' αὐτὲς κ' ἔκαμαν πάλιν γάλα.

Ὁ Κεχαγιόγλου ὑποθέτει ὅτι ἴσως πρέπει νὰ γραφεῖ *ἐδιφορήσαν καὶ αὐτὲς*.¹ Ὡστόσο τὸ χωρίο δὲν ἀφορᾷ σ' ὅλες τὶς χῆρες (πράγμα ποὺ προφανῶς θὰ ἦταν παράλογο) ἀλλὰ σὲ ἓνα μέρος ἀπὸ αὐτὲς. «Ὅρισμένες χῆρες καρποφόρησαν πάλι γιὰ δεύτερη φορά, μετὰ τὸ θάνατο τῶν συζύγων τους, καὶ ἔκαμαν παράνομα παιδιὰ καὶ γάλα». Ἡ ἔκφραση αὐτὴ ἀντιστοιχεῖ στὸ *μοῖραν ἀπ' αὐτὲς* τοῦ στ. 183, ποὺ σημαίνει «ἓνα μέρος ἀπὸ αὐτὲς». Αὐτούσια τὴν ἔκφραση τοῦ στ. 180 τὴν ἔχομε στὸν «Ἐρωτόκριτο» Α 831 : *τό 'θελε δεῖ ἀπ' αὐτείνους*, καὶ Ε 887 : *κ' ἐσκότῳσα ἀπὸ κεῖνα*. Ἡ ἔννοια ἀντιστοίχως εἶναι : «ὅταν ἔβλεπε ὀρισμένους ἀπὸ αὐτούς», «σκοτῳσα ἓνα μέρος ἀπὸ τὰ θηρία ἐκεῖνα». Ἐπομένως τὸ χωρίο, στὴν παραδεδομένη μορφή του, ἔχει καλῶς καὶ δὲν χρειάζεται διόρθωση.

«Προβληματικὸ» θεωρεῖ ὁ ἴδιος καὶ τὸ «χαρακτηρισμὸ τῶν ζωντανῶν ὡς *πονεμένων*» στὸ στ. 487 καὶ ρωτᾷ πῶς συμβιβάζεται αὐτὸ «μὲ τὴν εἰκονοποιία καὶ τὴ θεματικὴ τοῦ ὑπόλοιπου κειμένου».² Ὡστόσο, ἡ φράση *εἰπέ τοὺς πονεμένους*, ποὺ λένε οἱ νεκροὶ στὸν ἀφηγητὴ ὅταν ἐτοιμάζεται νὰ γυρίσει στὸν ἐπάνω κόσμος, δὲν ἀφορᾷ σὲ ὅλους τοὺς ζωντανούς, ὅπως νομίζει ὁ Κεχαγιόγλου. *Πονεμένοι* στὸ ἰδίωμα εἶναι «οἱ πενθοῦντες». Ὅπως εἶναι φυσικὸ, οἱ νεκροὶ στέλνουν μηνύματα στοὺς συγγενεῖς των, σ' αὐτούς ποὺ ὑποτίθεται ὅτι τοὺς πενθοῦν. Ἔτσι καὶ στὸν «Ἐρωτόκριτο» Β 45 - 46, μετὰ τὸ φόνο δυὸ στρατιωτῶν ἀπὸ τὸν ἥρωα τοῦ ἔργου, διαβάζομε :

... ἀκόμη οἱ πονεμένοι

εἶναι θλιμμένοι, σκοτεινοί, καὶ μαυροφορεμένοι.

1. Ἀντίλαση, Ἀφιέρωμα στὸν καθηγητὴ Σταμάτη Καρατζά, Ἑλληνικὸ Λογοτεχνικὸ καὶ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο, Ἀθήνα, 1984, σ. 255, σημ. 7. Ἡ φράση *ἐδιφορήσασα αὐτὲς*, ποὺ μνημονεύει ὁ ἴδιος ὡς παράδειγμα, δὲν ὑπάρχει στὸ κείμενο (182).

2. *Αὐτ.*, σ. 246 - 247.

Ἡ ἐρμηνεία τῆς λ. *πονεμένος* δίδεται στὸ γλωσσάριο τοῦ «Ἀπόκοπου».

Τέλος, τὸ *ὑποκοιμήθην* τοῦ στ. 4, πού θὰ προτιμοῦσε ὁ ἴδιος¹ ἀντὶ τοῦ *ἀποκοιμήθην*, πού δέχθηκα, φαίνεται ἀταίριαστο γιὰ τὴν περίπτωσι, γιατί σημαίνει «κοιμήθηκα λίγο ἢ πολὺ ἐλαφρά», πράγμα προφανῶς ἀσυμβίβαστο μὲ τὸ μακρὸ καὶ πολὺπλοκο ὄνειρο πού βλέπει ὁ ἀφηγητής. Γιὰ τὴ σωστὴ χρῆσι τοῦ *ὑποκοιμοῦμαι* παραπέμπω στὸ χωρίο τῶν Προδρομικῶν III 200 (ὑπόμνημα) : καὶ *ὑποκοιμᾶται ἠδέως* (γιὰ τὸν καλόγερο πού ζαλιζεται ἀπὸ τὸ καλὸ κρασί καὶ τὸν μισοπαίρνει ὁ ὕπνος κατὰ τὸ γεῦμα).

2. ΕΡΩΤΟΚΡΙΤΟΣ

Οἱ Ὁλλανδοὶ νεοελληνιστὲς W. Bakker καὶ A. van Gemert ἐδημοσίευσαν² μιὰ διεξοδικὴ βιβλιοκρισία γιὰ τὴ νέα ἐκδοσι τοῦ «Ἐρωτοκρίτου» πού ἐπιμελήθηκα.³ Στούς δύο φιλολόγους «φαίνεται πολὺ περισσότερο ἀξιόπιστο»⁴ τὸ κείμενο πού παρέχει ἢ ἐκδοσή μου σὲ σχέση μὲ τὴν ἐκδοσι τοῦ Ξανθοῦδιδῆ,⁵ συμφωνοῦν γιὰ τὴν ἀπομάκρυνσι «τῶν φωνητικῶν ἐπεμβάσεων του, πού παραμόρφωναν τὸ κείμενο»⁶ καὶ δέχονται μαζί μου ὅτι τὸ βενετικὸ ἔντυπο τοῦ 1713 (καὶ ὄχι τὸ ἐπτανησιακὸ χειρόγραφο) ἀποτελεῖ τὴν καλύτερη πηγὴ. Ὡστόσο διατύπωσαν ἐπιφυλάξεις γιὰ ἀρκετὰ ἐπὶ μέρους χωρία, συχνὰ μάλιστα σὲ ἀντίθεσι καὶ πρὸς τοὺς δύο ἐκδότες, τὸν Ξανθοῦδιδῆ καὶ ἐμένα, ὥστε τὸ δημοσίευσμά τους νὰ φαίνεται μᾶλλον μιὰ γενικὴ κριτικὴ μελέτη γιὰ τὸ ἔργο, παρὰ μιὰ κρίσι τῆς δικῆς μου ἐκδοσις. Νομίζω ὅτι, ἀπὸ μεθοδολογικὴ ἀποψη, ἢ συζήτησι τῶν παρατηρήσεων αὐτῶν θὰ εἶναι καὶ γιὰ τοὺς ἴδιους, καὶ γενικότερα, χρήσιμη.

Ἐντὶ τοῦ ἰδιωματικῶ (A 59) :

ἐγίνηκε τῆς ἡλικιας, παντόθες ἐγροικῆθη

πού σημαίνει ὅτι ἢ Ἀρετούσα ἀνήλικιώθη καὶ ἢ φήμη τῆς ἀκούστηκε παντοῦ» οἱ δύο Ὁλλανδοὶ προτιμοῦν τὴν ἀπλουστευτικὴ καὶ κοινότοπη γραφὴ τῆς πρώτης βενετικῆς ἐκδοσις (A)⁷ :

ἐγίνηκε τόσο γλυκειά πὸ πάντοθε ἐγροικῆθη.

1. Αὐτ., σ. 255, σημ. 7.

2. BZ 77, 1984, σ. 293 κ.έ.

3. Ἐρωτόκριτος, κριτικὴ ἐκδοσι Στυλ. Ἀλεξίου, «Ἐρμῆς», Ἀθήνα, 1980.

4. Ἐ.ά., σ. 296 : "Der Text selbst, wie er jetzt vorliegt, macht einen viel zuverlässigeren Eindruck als der von 1915".

5. Βιτσέντζου Κορνάρου, Ἐρωτόκριτος, ἐκδοσις κριτικὴ... ὑπὸ Στ. Α. Ξανθοῦδιδου, Ἡράκλειον, 1915.

6. Ἐ.ά., σ. 293 : "Die phonetischen Eingriffe, die den Xanthudides - Text entstellten, sind verschwunden".

7. Παρέχω τίς γραφὲς μὲ τὴ σημερινὴ ὀρθογραφία.

Ἦστούσο ἡ φράση ἐγίνηκε τῆς ἡλικιᾶς ἀποτελεῖ προφανῶς τὴν "lectionem difficiliorē". Ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὸ παράλληλο χωρίο νὰ τὸ κάμη τσ' ἡλικιᾶς (Δ 270), ποὺ ἀφορᾷ στὸ μεγάλωμα τοῦ τέκνου ἀπὸ τὸν πατέρα. Τὸ τόσο γλυκειὰ εἶναι παρανάγνωσμα ἢ παραδιόρθωση τῆς φράσης, ποὺ στὰ γραμμένα μὲ ἰταλικούς χαρακτῆρες χειρόγραφα ἦταν *tissiglichias*, ὅπως ἔδειξε ἤδη ὁ Ξανθοῦδίδης.¹ Ὁρθὰ ὁ ἴδιος παρατηρεῖ: «Τὰ ΑΒ ἔχουσιν ἀνοήτως ἐγίνηκε τόσο γλυκειὰ». Πραγματικὰ μιὰ τέτοια φράση μπορεῖ νὰ βρεθεῖ στὸ «Πάνθεον» ἢ στὸ «Ρομάντζο», ἀλλὰ εἶναι ξένη πρὸς τὸ ὕφος τοῦ Κορνάρου. Τὸ χωρίο στὴν Α εἶναι γιὰ ἓνα ἀκόμη λόγο ἐλαττωματικό: δίδει τὸν ἄγνωστο στὸν Κορνάρο τύπο πάντοθε, ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ παντόθε, ποὺ ἀπαντᾷ καὶ ἄλλοῦ στὸ ἔργο (Β 596, Δ 871).²

Ἡ περίπτωση (ποὺ καὶ μόνη θὰ ἀρκοῦσε γιὰ νὰ δείξει ὅτι δὲν ὑπῆρχαν οἱ προϋποθέσεις γιὰ τὴ διατύπωση κριτικῶν παρατηρήσεων στὴν ἔκταση στὴν ὁποία ἐπιχειρήθηκε) ἔχει γενικότερο μεθοδολογικὸ ἐνδιαφέρον: ἡ προσήλωση στὴν καλύτερη πηγὴ τοῦ κειμένου (ποὺ ἀναμφισβήτητα εἶναι ἡ Α) δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀπόλυτη καὶ μηχανικὴ.³ Σημειῶνω ἐπίσης ἐδῶ ὅτι ἡ ἀπόρριψη γραφῶν ποὺ προτιμήθηκαν καὶ ἀπὸ τοὺς δύο Κρητικούς ἐκδότες, τὸν Ξανθοῦδίδη καὶ ἐμένα, δείχνει κάποια ἀφέλεια: στίς περιπτώσεις αὐτὲς ἡ πιθανότητα ὅτι σφάλαμε ἐμεῖς καὶ ὅτι τὸ σωστὸ βρέθηκε στὴν Ὀλλανδία εἶναι μηδαμινή.

Στούς στ. Α 83 - 84, ποὺ ἀφοροῦν στὰ χαρίσματα τοῦ Ρωτόκριτου:

καὶ ὄλες τσι χάρες ποὺ οὐρανοὶ καὶ τ' ἄστρον ἐγεννήσα
μ' ὄλες τὸν ἐμοιράνασι, μ' ὄλες τὸν ἐστολίσα

οἱ δύο Ὀλλανδοὶ προτιμοῦν τὴ γραφὴ τοῦ Χ οὐρανὸς καὶ πιστεύουν ὅτι οἱ οὐρανοὶ τῆς Α εἶναι "lectio facilior". Τὸ σωστὸ βρίσκεται καὶ ἐδῶ στὸ ἀντίθετο σημεῖο. Ἡ κοινὴ ἔκφραση στὸν προφορικὸ λόγο εἶναι πάντα οὐρανὸς («ὁ οὐρανὸς συννέφιασε» κ.τ.λ.). Ὁ πληθυντικὸς οὐρανοί, μάλιστα γιὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Κορνάρου, εἶναι ἡ λογία καὶ «ἐπιστημονικὴ» ἔκφραση, γιὰτὶ προϋποθέτει τὴ γνώση πολλῶν οὐρανῶν, δηλαδὴ τῶν ὀκτώ (κατὰ τὴν ἀρχαία

1. Ἐρωτόκριτος, 1915, σ. 381.

2. Τὸ λόγιον πάντοθεν βρίσκεται, ὅπως μὲ πληροφορεῖ ὁ κ. Ἐμμ. Κριαρᾶς, στὸν Ἀχέλη, τὸν Διακρούση, τὸν Τζάνε, δηλαδὴ σὲ γλωσσικῶς μικτὰ κείμενα. Προσθέτω ὅτι, κατὰ τὴ γνώμη τῶν Bakker καὶ van Gemert, ἡ γραφὴ ἐγίνηκε τῆς ἡλικιᾶς δὲν πρέπει νὰ γίνεῖ δεκτὴ, γιὰτὶ αὐτὸ θὰ σήμαινε ὅτι ἡ Ἀρετούσα «ἐνηλικιώθηκε πολὺ γρήγορα»! (ἔ. ἀ., σ. 296: "Aretusa wäre sonst in diesem Passus viel zu früh erwachsen").

3. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ ἀπέναντι τῶν ἐπιλογῶν ἢ διορθώσεων τοῦ Ξανθοῦδίδη ἡ στάση μου ἦταν ἀνάλογη μὲ τὴν ἐκάστοτε φιλολογικὴ κρίση. Ἄλλες ἀπὸ αὐτὲς ἔγιναν δεκτὲς, καὶ ἄλλες ὄχι. Περιέργως οἱ Bakker καὶ van Gemert θεωροῦν μειονέκτημα τὴν τακτικὴ αὐτὴ, ποὺ τὴ χαρακτηρίζουν «διχασμένη» (ἔ. ἀ., σ. 294: "zwiespaltig")!

καὶ μεσαιωνικὴ ἀστρονομία) διαφανῶν οὐρανίων σφαιρῶν, πάνω στις ὁποῖες εἶναι στερεωμένα τὰ ἄστρα.¹ Εἰδικὰ στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀπαιτεῖται ὁ πληθυντικός, γιατί οἱ οὐρανοὶ αὐτοὶ μὲ τὴν ἐκάστοτε θέση τους ἐπιδροῦν, κατὰ τὴ γνωστὴ ἀστρολογικὴ ἀντίληψη, στὴ διαμόρφωση τοῦ χαρακτήρα καὶ τῆς μοίρας τῶν ἀνθρώπων. Πβ. καὶ στὸν «Πιστικὸ Βοσκὸ» Α 216 οἱ οὐρανοὶ μᾶς δώκασι, ἐπίσης στὴν «Πανώρια» Α 324 ἐστέκασιν οἱ οὐρανοί, δηλαδή «σταματοῦσαν οἱ περιστρεφόμενες οὐράνιες σφαῖρες».²

Β 951 κ.έ.: Ὁ Καραμανίτης μιλεῖ στὸ ρήγμα ἀπαιτώντας νὰ μονομαχήσει μὲ τὸν Κρητικὸ γιὰ τὸ περιφρημο σπαθί :

Ἀφέντη, γιὰ νὰ μὴ μοῦ πῆς τὸ πὼς περίσσα σφάνω,
μὰ ἄβανα χέρι στ' ἄρματα γιὰ νὰ μὲ δοῦ ἴντα κάνω,
γιατί δὲ θέλω ἔτοιμο σπαθί νὰ χαίρεται ὁ ἐχθρός μου,
γὴ δός μου το τὸ θέλημα γὴ παίρνω το ἀπατός μου.

Στὸ χωρίο αὐτὸ οἱ συγγραφεῖς τῆς βιβλιοκρισίας ὑποστηρίζουν μὲ παραδείγματα ἀπὸ ἄλλα κείμενα τῆ γραφῆ τῶν Α, Χ καὶ τοῦ Ξανθουδίδη γιὰ τὸ στ. 954 :

καὶ δός μου το τὸ θέλημα γὴ παίρνω το ἀπατός μου.³

Δὲν κατανόησαν γιὰ ποιὸ λόγο ἀμφισβητῶ τὸ καὶ αὐτό, ἂν καὶ ἔγινε σχετικὸς λόγος στις σημειώσεις. Τὸ ἀμφισβητῶ, γιατί προηγούνται δύο ἐξαρτημένες προτάσεις, μιὰ τελικὴ καὶ μιὰ αἰτιολογικὴ, ποὺ ἀπαιτοῦν μιὰ κυρία πρόταση. Ἡ πρόταση αὐτὴ εἶναι τὸ δός μου το τὸ θέλημα, ποὺ φυσικὰ δὲν μπορεῖ νὰ εἰσάγεται μὲ τὸ καί, γιατί τότε θὰ ἔπρεπε νὰ προηγεῖται ἄλλο ἓνα κύριο ρῆμα. Ἡ διόρθωσή μου :

γὴ δός μου το τὸ θέλημα γὴ παίρνω το ἀπατός μου

μὲ τὴν καθ' ὅλα νόμιμη ἐπανάληψη τοῦ διαζευκτικοῦ, ἀποκατέστησε τὴ λειτουργία τῆς κυρίας πρότασης καὶ τὴ συνέδεσε μὲ τὴς ἐξαρτημένες : «Γιὰ νὰ μὴν κατηγορηθῶ ὅτι προστρέχω στὰ ὄπλα μόνο ἀπὸ ἐπίδειξη· καὶ ἐπειδὴ δὲν θέλω νὰ ἔχει ὁ ἐχθρός μου ἓνα τέτοιο σπαθί· ἢ δῶσε μου τὴν ἄδεια νὰ χτυπηθῶ μαζὶ του ἢ θὰ τὴν πάρω μόνος μου». «Ὅτι ἔτσι εἶναι, τὸ δείχνει ἡ

1. Οἱ οὐράνιες σφαῖρες εἶναι : τοῦ Ἥλιου, τῆς Σελήνης, τῶν πέντε γνωστῶν τότε πλανητῶν καὶ τῶν ἀπλανῶν ἀστέρων. (Βλ. A. Wolf, *A History of Science, Technology and Philosophy in the 16 and 17 Cent.*, N. York, 1959, τόμ. I, σ. 124). Ὁ οὐρανὸς μνημονεύεται συχνὰ καὶ στὸν ἐνικὸ στὸν «Ἐρωτόκριτο» ὡς θεότητα (Α 45, Β 323, Γ 1723) καὶ στοὺς ὄρκους (Δ 1621). Φυσικὰ ὑπάρχει καὶ ἡ καθημερινὴ σημασία τοῦ ἐνικοῦ (Δ 1814).

2. Οἱ ἀποχρώσεις αὐτὲς θὰ ἰσοπεδώνονταν μὲ τὴ γενίκευση τοῦ ἐνικοῦ.

3. Ὁ Ξανθουδίδης ἐκδίδει δῶσ' (ἂν καὶ πρόκειται γιὰ τὸν ἀρχαῖο τύπο δός, πληθ. δότε) καὶ παίρνω τ' (ἂν καὶ ἡ ἐπαναληπτικὴ ἀντωνυμία στὴν περίπτωση αὐτὴ δὲν ἐκθλίβεται).

ἀντίστοιχη δομὴ τῶν λεγομένων τοῦ ἀντιπάλου τοῦ Καραμανίτη, τοῦ Κρητικοῦ, λίγο πῶς κάτω (B 973 - 978) :

*Ρήγα, ἐπειδὴ κ' ἐβάλλθηκε τοῦτο τὸ παλληκάρι,
ὄσο πλιὰ γλήγορα μπορεῖ, τ' ἄρματα νὰ μοῦ πάρη,
... μ' ἀπείτις κ' ἔτσι θέλει,
ἄς δοῦμε τοῦτο τὸ σπαθὶ σήμερο τίνος μέλλει.*

Προηγούνται καὶ ἐδῶ ἐξαρτημένες προτάσεις καὶ ἔπεται ἡ κυρία ἄς δοῦμε, ὄχι κι ἄς δοῦμε, πὺς θὰ ἦταν ἀσύντακτο.

B 1201 : Μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Καραμανίτη στὴ μονομαχία μὲ τὸν Κρητικό, ὁ βασιλιάς ἀναβάλλει τὸ κονταροκτύπημα γιὰ τὴν ἐπομένη μέρα, καὶ ὁ ποιητὴς προσθέτει :

*καλὰ κ' ἐπόνεσε πολλῶν ὁ στίχος πὺς ἀλλάσσει
καὶ χίλιοι χρόνοι φαίνονται ἢ νύχτα νὰ περάση,
πούρι τὸ θέλει ὁ βασιλιάς κ.τ.λ.*

Ἡ ἔννοια εἶναι : « Ἄν καὶ πολλοὶ στενοχωρήθηκαν γιὰ τὴν ἀναβολὴ καὶ ἀνυπομονοῦν νὰ περάσει ἡ νύχτα, ὥστόσο εἶναι ἀπόφαση τοῦ βασιλιᾶ». Οἱ Bakker καὶ van Gemert δέχονται μιὰ ὑπόθεση τοῦ Ξανθουδίδη διατυπωμένη στὸ γλωσσάριό του (λ. στίχος), ὅπου ἐκφράζεται ἡ ἀποψη ὅτι εἰδικὰ ἐδῶ στίχος σημαίνει «σειρά, τάξις». Προτείνουν μάλιστα στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ γραφεῖ στίχος ἢ στοίχος. Ὡστόσο εἶναι ἐντελῶς ἀπίθανο ὅτι ὁ Κορνάρος χρησιμοποίησε τὴ λογία αὐτὴ λέξη, πὺς δὲν ὑπάρχει σὲ ἄλλο χωρίο στὸν «Ἐρωτόκριτο» ἢ σὲ ἄλλο δόκιμο ἔργο τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας.¹ Δὲν νομίζω ἄλλωστε ὅτι στὰ ἑλληνικά μιὰ ἀναβολὴ μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς «ἀλλαγὴ στοίχου»! Ἡ ἔκφραση αὐτὴ θὰ ἦταν ἐντελῶς κακόζηλη. Πρόκειται καὶ ἐδῶ, στὴν ἀποψη τοῦ Ξανθουδίδη καὶ τῶν Ὀλλανδῶν φίλων, γιὰ ἐφαρμογὴ τῆς στενῆς τυπικῆς λογικῆς. Ἡ ποιητικὴ ἔκφραση μπορεῖ βέβαια νὰ εἶναι λιγότερο «καθημερινή». Στὴ σχετικὴ σημείωσή μου ἐξήγησα διαφορετικά. «Ἀλλαγὴ στίχου» εἶναι ἀπλὰ ἡ ἀναγγελθεῖσα ἀναβολὴ τοῦ ἀγῶνα, γιὰτὶ τὰ γεγονότα (γιὰ τὸν ποιητὴ καὶ τὸν ἀναγνώστη ἢ τὸν ἀκροατὴ) ταυτίζονται μὲ τὴν ἀφήγηση, μὲ τὸ ποίημα.² Ἡ ἔρμηνεία αὐτὴ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸ παράλληλο χωρίο B 488, ὅπου λέγεται γιὰ τὸν Δρακόκαρδο :

γιὰ κεῖνο ἐγίνη ἔτσ' ἄγριος καθὼς ὁ στίχος γράφει.

1. Ὁ κ. Ἐμμ. Κριαρὰς μὲ πληροφορεῖ ὅτι τύπος στοίχος δὲν βρέθηκε στὰ δελτία τοῦ Λεξικοῦ του.

2. Πιθανῶς ὑπάρχει ἐδῶ μιὰ λεπτὴ ἀπόχρωση εἰρωνίας (πὺς μόνο ὁ M. Vitti τὴ διέγινε σὲ ἄλλα σημεία τοῦ ἔργου, *Storia della letteratura neogreca*, 1971, σσ. 95, 101) πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ ἀναγνώστη καὶ ἀκροατῆ, πὺς ὁ ποιητὴς, βέβαιος γιὰ τὴν ἀφηγηματικὴ γοητεία πὺς ἀσκεῖ πάνω του, τὸν πειράζει, γιὰτὶ κι αὐτὸς (ὅπως ὁ παλιὸς θεατὴς τοῦ ἀγῶνα) ἀνυπομονεῖ ν' ἀρχίσει τὸ κονταροκτύπημα.

Γ 151 κ.έ.: Ἡ νένα μιλεῖ στὴν Ἀρετούσα :

Ὅϊμέ, κι ἄς ἦτο μπορετὸ νὰ δῆς εἰς τ' ὄνειρό σου
σ' ἴντα γκρεμό, σ' ἴντα βυθὸ σὲ πάει τὸ ριζικό σου,
κι ἂν τύχη νὰ φοβήθηκες κι ὀπίσω νὰ γυρίσης.

Οἱ συγγραφεῖς τῆς βιβλιοκρισίας ἐκλαμβάνουν τὸ ἂν τύχη ὡς ὑποθετικὴ πρόταση, ἔπειτα ἀπὸ τὴν ὁποία θέτουν κόμμα. Ὡστόσο ἡ ἔκφραση ἂν τύχη εἶναι γνωστὴ καὶ σημαίνει «ἴσως, ἐνδεχομένως». «Ἄχ», λέει ἡ Νένα, «ἄς μπορούσες νὰ δεῖς ποῦ ὀδηγεῖσαι, σὲ ποιά καταστροφή, μ' αὐτὸ τὸν ἔρωτα, καὶ τότε ἐνδεχομένως θὰ αἰσθανόσουν φόβο καὶ θὰ ἄλλαζες δρόμο». Τὸ ἂν τύχη ὡς ὑποθετικὴ πρόταση, ἐκτὸς τοῦ ὅτι εἶναι ἀσύντακτο, δὲν σημαίνει ἀπολύτως τίποτε· ἡ τύχη δὲν παίζει ἐδῶ κανένα ρόλο. Οἱ Ὁλλανδοὶ συνάδελφοι μποροῦν νὰ δοῦν παραδείγματα τοῦ ἂν τύχη (καὶ σὲ μὴ ἐρωτηματικὴς φράσεις) ἀπὸ τὸν «Καλλιμάχο», τὴν «Ἐρωφίλη» καὶ τὸν «Κατζούρμπο», στὸ Λεξικὸ Κριαρᾶ.¹

Γ 1724: Ὁ Ρωτόκριτος, φεύγοντας γιὰ τὴν ἐξορία, εὔχεται νὰ ρίξει φωτιὰ ὁ Οὐρανὸς στὴν Ἀθήνα :

κι ὄλοι ἄς λαβοῦ, κι ὄλοι ἄς καγοῦ, κ' ἡ Ἀρετὴ μὴ λάβη.

Οἱ συγγραφεῖς τῆς βιβλιοκρισίας σωστὰ ἀποροῦν γιὰ τὸν τονισμὸ λαβοῦ, παρέλειψαν ὅμως νὰ δοῦν ἢ νὰ ἀναφέρουν ὅτι τὸ χωρίο συζητεῖται στὴ σχετικὴ σημείωση, ὅπου προτείνεται ὁ τύπος λάβου καὶ μιὰ ἐναλλακτικὴ διόρθωση. Τοὺς διέφυγε ἐπίσης ἰδιαίτερη διαπραγμάτευση σὲ σχετικὸ ἄρθρο μου.² Προσθέτω ὅτι καὶ ἐδῶ ἡ γραφὴ ποῦ δέχθηκα συμπίπτει μὲ τὴ γραφὴ τῆς ἔκδοσης τοῦ Ξανθοῦδίδη, ποῦ ἐπίσης ἀπέφυγε διόρθωση τοῦ παρατολισμοῦ. Οὔτε καὶ ὁ Κριαρᾶς εὐνοεῖ τὴ διόρθωση τοῦ τύπου,³ γι' αὐτὸ τὸν ἄφησα στὸ κείμενο.

Μιὰ ἀνάλογη περίπτωση ἑλλιποῦς διαβάσματος τοῦ κρινομένου βιβλίου παρατηρεῖται στὰ σχετικὰ μὲ τὴν ὑποτιθέμενη παράλειψη ἐκ μέρους μου προσαγωγῆς παραδειγμάτων γιὰ τὴ χρονικὴ καὶ αἰτιολογικὴ χρῆση τοῦ ὀπού ὡς συνδέσμου. Σχετικὰ παραδείγματα μνημονεύονται στὸ γλωσσάριο, λ. ὀπού. Ἀντιθέτως, λείπει ἡ ἐπισήμανση τῆς ἐνδιαφέρουσας αὐτῆς χρήσης σὲ εἰδικὸ ἄρθρο γιὰ τὶς ἀναφορικὲς ἀντωνυμίες στὸν «Ἐρωτόκριτο», ποῦ ἔγραψε ὁ Bakker.⁴

1. Τόμ. Β', σ. 38. Ἡ L. Martini στὸν Στάθη Γ 237 (εἶναι ἡ σωστὴ παραπομπή, ποῦ εἶχε δοθῆ λανθασμένα ἀπὸ ἐμένα στὸν Ἐρωτόκριτο, σ. 424) ἐπίσης ἐξέλαβε τὸ ἂν τύχη ὡς ὑποθετικὴ πρόταση.

2. Κρητικὰ Χρονικὰ 23, 1971, σ. 203.

3. Κρητικὰ Χρονικὰ 25, 1973, σ. 10.

4. Κρητικὰ Χρονικὰ 23, 1971, σ. 309 κ.έ.

Στὸ χωρίο Δ 564 τῆς ἔκδοσής μου :

μὴν δ,τι πρέπει κ' εἰς ἐσὲ ἢ χέρα τούτη κάμη

οἱ συγγραφεῖς τῆς βιβλιοκρισίας νομίζουν ὅτι ὁ βασιλιάς ἀπειλεῖ μὲ θανατική ποινὴ (ποὺ μάλιστα θὰ τὴν ἐκτελέσει μὲ τὸ χέρι του) τὴν κόρη του καὶ τὴ νένα καὶ ἐμμένουν γι' αὐτὸ στὴν παραδεδομένη γραφὴ κ' εἰς ἐσᾶς.¹ Ὡστόσο, ἀπὸ τὰ ἀμέσως προηγούμενα καὶ ἐπόμενα (*καταραμένη, ἡ θυγατέρα μου ἀπὸ σέ εἶναι δασκαλεμένη... μὴ μοῦ μιλήσῃ καὶ σώπασε... μέσα ἔμπα γλήγορα κ' ἐσύ*) προκύπτει σαφῶς ὅτι ὁ ρήγας μιλεῖ κυρίως στὴ νένα καὶ τὴν ἀπειλεῖ ὅτι θὰ τὴ δαίρει «κι αὐτή», ὅπως ἔδειρε ἤδη, μὲ τὸ χέρι του φυσικά, τὴν Ἀρετούσα. Ἄλλωστε ἂν ἐπρόκειτο πραγματικὰ γιὰ ὑπαινιγμὸ τῆς "Todesstrafe", τῆς θανατικῆς ποινῆς, ὅπως νομίζουν οἱ Ὀλλανδοὶ φίλοι, τότε γιατί ὁ ρήγας θὰ ἔλεγε κ' εἰς ἐσᾶς; Εἶχε ἐκτελέσει «καὶ ἄλλους» προηγουμένως; Ἡ σωστὴ κατανόηση ἐπιτυγχάνεται καὶ ἐδῶ μὲ τὴν ἐποπτεία τοῦ συνόλου, ὅχι βᾶσει μιᾶς μεμονωμένης φράσης.

Δ 1063 - 64 : Μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Ρωτόκριτου :

*παίρνει ψυχὴ καὶ δύναμη τσ' Αθήνας τὸ φουσάτο,
ποὺ τό 'βρεν ὀλοσκόρπιστο κ.τ.λ.*

Ἐδῶ οἱ Bakker καὶ van Gemert προτιμοῦν τὴ γραφὴ *ἤπερνε ψὸ* (γρ. *ἤπαιρνε ψή*) τῆς Α. Οἱ τύποι αὐτοὶ εἶναι βέβαια κρητικοί, ὥστόσο στὴν ἔκδοσή μου, ὅπως καὶ στὴν ἔκδοση τοῦ Ξανθουδίδη, προτιμήθηκε, ὡς ἐμφατικότερος, ὁ ἐνεστώς, ποὺ ἀντιδιαστέλλει αὐτὸ ποὺ γίνεται μετὰ τὴν ἐμφάνιση καὶ ἐπέμβαση τοῦ Ρωτόκριτου ἀπὸ αὐτὸ ποὺ γινόταν προηγουμένως. Περιέργως τὴν ἀνάγκη τῆς ἀντιδιαστολῆς αὐτῆς τὴν εἶχε διαγνώσει ὁ ἴδιος ὁ Bakker.²

Δ 1461 : Προτιμήθηκε ὁ τύπος *ἀντίπροχθες* τῆς Α, γιατί ἡ ἀντίστοιχη γραφὴ τοῦ Χ *ἐπροχθές* εἶναι προφανῶς ἡ «εὐκολότερη» καὶ μὴ ἰδιωματική. Γι' αὐτὸ ὁ Ξανθουδίδης, ποὺ τὴ δέχθηκε, ἀναγκάστηκε νὰ τὴν τρέψει στὸ κρητικὸ *ὀπροχθές*. Ἡ παρατήρηση ὅτι τὸ *ἀντίπροχθες* ἀποτελεῖ «ὑπερβολικὰ ἀκριβὴ προσδιορισμὸ τοῦ χρόνου»³ δὲν εὐσταθεῖ, γιατί τέτοιες ἐκφράσεις σημαίνουν ἀπλὰ «πρὸ ἡμερῶν» καὶ δὲν πρέπει νὰ ἐκλαμβάνονται κατὰ γράμμα.

Στὴν προσπάθεια νὰ σώσουν γραφές προφανῶς χειρότερες καὶ ποὺ δίδει μόνο ἢ μιὰ πηγὴ τοῦ κειμένου, οἱ Bakker καὶ van Gemert ζητοῦν νὰ

1. Ἔτσι δίδει ἡ Α. Τὸ Χ παραλείπει τὸ στίχο. Ὁ Ξανθουδίδης ἀφαιρεῖ τὸ κ' καὶ γράφει (μὲ χασμωδία) *εἰς ἐσᾶς*.

2. *Κρητικά Χρονικά* 23, 1971, σ. 320 : "contradistinction between *παίρνει ψυχὴ* and the fact that before the army was *ὀλοσκόρπιστο*". Ἡ ἀντιδιαστολὴ αὐτὴ γίνεται μὲ τὴ διάκριση τῶν χρόνων, ὅχι μὲ τὴ χρῆση τοῦ τύπου *ποὺ τό 'βρεν* (ὅπως νομίζει ὁ Bakker) : τὸ ἐπαναληπτικὸ *τό* ἀπλῶς καθορίζει τὴν αἰτιατικὴ πτώση τοῦ *ποῦ*.

3. *Ε. ἄ.*, σ. 297 : "zu genaue Zeitbestimmung".

στηρίζουν τὴν προφανή ταυτολογία βάνω σ' τσι μόσκους καὶ μοσκοφυλάσσω («φυλάσσω κάτι μαζί με τὸ ἄρωμα μόσχο, ὡς ἐξίσου πολύτιμο») στὸ δίστιχο A 979 - 980.¹ Τὸ ἴδιο κάνουν γιὰ τὴν κακόζηλη ἐπανάληψη τὰ δάκρυα . . . ἐβγαῖνα καὶ πάλι ἐβγαῖνα σὲ δυὸ συνεχόμενα δίστιχα (ἢ καλύτερα σὲ τετράστιχο με τετραπλῆς ρίμες).² Γιὰ νὰ ἐνισχύσουν τίς γραφές αὐτές, ἀναφέρουν σειρὲς δίστιχων, στίς ὁποῖες κατὰ τὴ γνώμη τους ἐπαναλαμβάνεται ἡ ἴδια λέξη. Τοὺς διέφυγε ὅμως ὅτι στὰ χωρία αὐτὰ οἱ ἐπαναλαμβανόμενες λέξεις ἔχουν τὴ δεύτερη φορὰ ἐντελῶς διαφορετικὴ σημασία ἀπὸ τὴν πρώτη. Ἡ ἐνδιαφέρουσα αὐτὴ λεπτομέρεια ἀποτελεῖ ἕνα ἀκόμη χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο τοῦ ὑφολογικοῦ παιγνιδιοῦ τοῦ Κορνάρου. Ἔτσι, στὴ φράση ποὺ λέγεται γιὰ τὸν Καραμανίτη καὶ τὸ ἄλλους δὲ γυρεύγει (B 491) τὸ γυρεύγει χρησιμοποιοῦται μετὰ τὴ γνωστὴ καὶ ἀπὸ ἄλλοῦ ἔννοια (ἀδίδω σημασία), ἐπομένως διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὸ προηγούμενο ὄλο μαλιὲς γυρεύγει, ὅπου ἡ λέξη σημαίνει «ἐπιδιώκει». Στὸ B 1367 κ.έ. τῆς γνώσης (ἢ) χάρη, «τὸ θεῖο χάρισμα τῆς φρόνησης», ποὺ ἔχουν οἱ τρεῖς πρωτόγεροι, εἶναι κάτι διαφορετικὸ ἀπὸ τὴ χάρη (ἀπλῶς «παραχώρηση») ποὺ κάνουν οἱ ἴδιοι λίγο παρακάτω στὸν Ρωτόκριτο ἐπιτρέποντάς του νὰ πάρει μέρος στὸ κονταροκτύπημα. Στὸ B 1631 κ.έ. ἄλλο πράγμα εἶναι τὸ γέρνει ἀπάνω κάτω καὶ ἄλλο τὸ δώσει κάτω δηλαδὴ «πέσει». Οἱ περιπτώσεις αὐτές, ποὺ μποροῦν νὰ ἀξηθοῦν,³ δὲν εἶναι ἀνάλογες μετὰ τὴ μονοσήμαντη ἐπανάληψη τοῦ ἐβγαῖνα. Γι' αὐτὸ προτίμησα τὸ ἐκατεβαῖναν τοῦ X, ποὺ ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ Γ 1490 : δάκρυα κατεβάζει.⁴

1. Στὸ A 980 τὸ X δίδει ἀντὶ τῆς ἐπανάληψης ἐμοσκοφύλασσά τα τὴν ἐπίσης κρητικὴ σύνταξη κάθε βράδυ ξβανά τα (γρ. βραδύ, πβ. Γ 994), ποὺ εἶναι ἀπίθανο ὅτι θὰ εἰσήγετο ἀπὸ τὸν γραφέα τοῦ X.

2. Ἐρωτόκριτος, 1980, σ. πθ'.

3. Στὸ δίστιχο Δ 1735 - 36 ἐπαναλαμβάνεται ἡ λ. ἐκεῖνο, τὴν πρώτη φορὰ ὡς δεικτική, καὶ τὴ δεύτερη ὡς ἐπαναληπτικὴ ἀντωνυμία. Θὰ προτιμοῦσα τώρα καὶ στὸ E 1969 - 76 τὴ διάκριση πηαῖνα (ἀμβ.) — τὰ πηαῖνα (μβ.), ὅπως στὸ X καὶ στὸν Ξανθοῦδιδη.

4. Ἀπαντῶ ἐδῶ καὶ στίς λοιπὲς παρατηρήσεις : ὁ στ. A 123, ποὺ θεωρεῖται ὡς "absolut korrekt" στὴν A, δὲν ὑπάρχει καθόλου στὸ κείμενο αὐτό! A 704 : τὸ χωρίο Χοῦμν. 2353 εἶναι στίαν ἀνακατωμένη στὰ MB. A 1305 : ὅτι τὸ ἂν καὶ σημαίνει «καὶ νὰ» εἶναι λανθασμένο. Ἡ γραφὴ τοῦ X προφανῶς ὑπερέχει. B 1454 : ὁ τύπος ἀπστάν δὲν πρέπει νὰ θυσιαστεῖ, γιὰτὶ ἀπὸ αὐτὸν προῆλθε τὸ ἀπουστάν, ὅπως ἀπὸ τὸ ὄχθρός τὸ ὄχουθρός. Γ 426 : οἱ Bakker καὶ van Gemert πιστεύουν ὅτι ἡ χασμωδία γῆ ἔχω ν' ἀφορμίσω μπορεῖ νὰ μείνει, γιὰτὶ γίνεται μεταξὺ τονισμένων φωνηέντων. Πβ. ὅμως ὁμορφος εἶναι γῆ ἄσκημος A 912, γῆ ἄφαντα κι ἄσκημα A 1008, ὅπου τὸ γῆ συνιζάνει. Γιὰ τὸ Γ 427 σημειῶνω ὅτι στὸν Ἐρωτόκριτο τὸ ἀσύνδετο εἶναι πολὺ σπάνιο. Γ 1758 : στὴ μέση τῆς κήμης μπορεῖ νὰ φτάνει καὶ τὸ ὑπόδημα καὶ τὸ φόρεμα· φορῶ ἄσπρα στὰ ἑλληνικὰ λέγεται μόνον γιὰ φόρεμα, ὄχι γιὰ καλύπτρα ("Umhang"), ὅπως ἐρμηνεύουν.

Σ' ἓνα ἔργο δέκα χιλιάδων στίχων, ὅπως ὁ «Ἐρωτόκριτος», θὰ ἦταν ἀσφαλῶς ἀφελῆς ὁ ἐκδότης πού θὰ ἰσχυριζόταν ὅτι βρῆκε μὲ ἀπόλυτη βεβαιότητα τὴν αὐθεντικὴ μορφή μὲ τὴν ὁποία ὅλοι οἱ στίχοι γράφτηκαν ἀπὸ τὸν ποιητῆ. Ἀφελῆς εἶναι φυσικὰ καὶ ὁ ἀναγνώστης πού θὰ ἀπαιτοῦσε αὐτὴ τὴν αὐθεντικότητα. Εἶναι φανερό ὅτι, στὴν καλύτερη περίπτωση, ἀρκετὰ χωρία, εἴτε μὲ τὴ μιά εἴτε μὲ τὴν ἄλλη μορφή, εἶναι ἀπλῶς πιθανά. Ἀμφιβολίες ἐκφράζω ἐγὼ ὁ ἴδιος γιὰ ἀρκετούς στίχους καὶ αὐτὸ δὲν εἶναι μειονέκτημα, ὅπως φαίνονται νὰ νομίζουν οἱ κριτές.¹ Σὲ ἄλλους, συγκεκριμένα στὸν Γ. Π. Σαββίδη, τὸ ἀνοιγμα αὐτὸ πρὸς διαφορετικὲς λύσεις φάνηκε «υπόδειγμα ἐπιστημονικοῦ ἤθους».

Ἄς δοῦμε τώρα ὀρισμένα γενικότερα θέματα. Ὅρθα οἱ Bakker καὶ van Gemert διέγνωσαν ὅτι οἱ γραφές *ἐθώρειε τη, σπίτι του, φίλο του* προτιμήθηκαν γιὰ νὰ ἀποτραπεῖ ἡ ἀνύπαρκτη στὸ ἰδιῶμα καὶ ἐξαιρετικὰ ἀποκρουστικὴ γιὰ τοὺς Κρητικούς ἐκφορὰ *ἐθώρειεν δη, σπίτιν δου, φίλον δου*. Ἡ γραφή πού ἀκολούθησα εἶναι πλησιέστερη πρὸς τὴν ἰδιωματικὴ προφορὰ καί, χωρὶς νὰ εἶναι ἰδανικὴ, ἀποτελεῖ τὴ μόνη δυνατὴ λύση. Ἀνέπτυξά ἄλλοῦ διεξοδικὰ τοὺς περιορισμούς πού ἐπιβάλλει ἡ χρῆση τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου στὴν ἀπόδοση τῆς φωνητικῆς. Εἶναι γνωστὸ ὅτι γιὰ τὸ λόγο αὐτόν, στίς λαογραφικὲς δημοσιεύσεις, καθιερώθηκε ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Χατζιδάκι ἡ χρῆση τῶν *b, d, g* — μιὰ λύση φυσικὰ ἀνεφάρμοστη γιὰ λογοτεχνικά κείμενα. Ἡ προειδοποίηση, πού οἱ δύο Ὁλλανδοὶ θὰ ἤθελαν νὰ γίνεταί στὴν εἰσαγωγή, καὶ πού ὑποτίθεται ὅτι θὰ ἐνημέρωνε τὸν ἀναγνώστη σχετικὰ μὲ τὴν ὀρθὴ ἐκφορὰ τοῦ *ντ*, δὲν θὰ εἶχε κανένα ἀπολύτως ἀποτέλεσμα, ὅπως δὲν εἶχε καὶ ἡ ἐνωτικὴ παύλα (*ν-τ*) τοῦ Ξανθοῦδίδη. Στὴν Ἑλλάδα ἡ σχολικὴ, πανεπιστημιακὴ καὶ θεατρικὴ πείρα πολλῶν ἐτῶν πείθει γιὰ τὸ οὐτοπικὸ καὶ μάταιο τῶν προσπαθειῶν αὐτῶν. Ἰδιαιτέρο βάρος ἀποκτᾷ στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ μαρτυρία τοῦ Σπύρου Εὐαγγελάτου γιὰ τὴν ἀδυναμία τῶν ἠθοποιῶν νὰ ἀποφύγουν τὸ *-ν δου*.

Ὡστόσο οἱ δύο Ὁλλανδοὶ δὲν συμφωνοῦν μὲ τὴ γραφή *μιλεῖ της - στήν κεφαλή της* (A 1611 - 12), πού ἐπιβάλλει ἡ ρίμα, καὶ πιστεύουν ὅτι ὁ Κορνάρος «ἔγραφε *κεφαλὴν της*, ὅπως π.χ. ὁ Φόσκολος». ² Δὲν δίδεται ὅμως παραπομπὴ γιὰ τὴν ἀνύπαρκτη αὐτὴ γραφή. Ὅτι τὰ θέματα αὐτὰ δὲν εἶναι τόσο ἀπλὰ ὅσο πιστεύεται φαίνεται ἀπὸ τὸ ὅτι ἀκόμη καὶ ὁ Ξανθοῦδίδης, ἂν καὶ ὑπέρμαχος τῆς συνεποῦς ἀποδόσεως τῆς ἰδιωματικῆς φωνητικῆς καὶ τοῦ ἡχηροῦ τύπου τῆς ἀντωνυμίας, ἀναγκάστηκε σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις

1. "E. d., σ. 296 : "Was will Al., emendieren oder nicht?"

2. "E. d., σ. 294 : "während Kornaros womöglich *κεφαλὴν της* geschrieben hat, wie z. B. auch Foscolos". Ἄλλὰ προφανῶς καὶ οἱ δύο θὰ ἔγραφαν *chiefali ci ἢ tis ἢ dis* (πβ. *dos* Φορτ. Δ 149), ποτὲ μὲ *ni*.

νά παραβεί τὸ σύστημά του καὶ νά γράψει ὄχι φορεσάν της, ἀλλὰ φορεσά της (αἰτ.) γιὰ τὴ ρίμα πρὸς τὸ *μηναῖ της* (E 439 - 440). Ὑπενθυμίζω ὅτι καὶ ὁ Alfred Vincent σημειώνει¹ ὅτι μετάνιωσε πὺ ἐγράψε στὸν «Φορτουνάτο» *γυναίκαν του* καὶ ὅτι θὰ προτιμοῦσε νά εἶχε γράψει *γυναίκα ντου*. (Νομίζει ὅτι ἔτσι θὰ ἀποδιδόταν καλύτερα ἢ ἰδιωματικὴ ἐκφορά, πράγμα ὅμως πὺ διαψεύδεται καθημερινὰ ἀπὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο διαβάζονται ἢ ἀπαγγέλλονται τὰ ντου τοῦ Ξανθουδίδη).

Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς προτίμησα τὶς γραφές πὺ ἀνέφερα (ἄλλωστε τὰ οὐδέτερα *σπίτι του*, *στόμα του* δίδονται κατὰ κανόνα ἔτσι στὴν παράδοση τοῦ κειμένου). Ἡ ἄποψη τῶν Ὀλλανδῶν φίλων ὅτι θὰ ἔπρεπε γιὰ χάρη τῆς συνέπειας νά παραλειφθεῖ τὸ -ν καὶ ἀπὸ τὰ ἄρθρα (τὸ *κόπο!*), ἀπὸ τὸ *ἄν*, τὸ *μῆν* κ.τ.λ. εἶναι ἀφελής. (Γιατί ὄχι τότε καὶ *ἀτισταθῶ ἢ ἀφέτης*;) Μιὰ τέτοια μηχανικὴ «συνέπεια», πὺ θὰ ἄλλαζε τὴν παραδοσιακὴ εἰκόνα τῆς γραφομένης, εἶναι ἀνέφικτη γιὰ τὰ νέα ἑλληνικά. Ἡ ἀπεικόνιση τοῦ λόγου, σὲ μιὰ ὄχι φωνητικὴ ἐκδοση, ἀποτελεῖ ἐξισορρόπηση ἀνάμεσα σὲ περισσότερες τῆς μιᾶς ἐπιστημονικὲς ἀπαιτήσεις.²

Θὰ ἤθελα νά ὑπενθυμίσω ἐδῶ ὅτι πολὺ πρὶν κυκλοφορήσει ἡ ἐκδοσή μου δημοσιεύθηκαν δύο ἐκτενῆ ἄρθρα μου, στὰ ὁποῖα ἐξέθεσα τὴ μέθοδο πὺ ἀκολουθοῦσα, ὥστε νά διαπιστωθεῖ ἂν ὑπῆρχε ὁμοφωνία ἢ ὄχι ἐκ μέρους ἄλλων ἐπιστημόνων. Ἰδιαιτέρα διεξοδικὸ ἦταν τὸ κεφάλαιο τὸ σχετικὸ μὲ τὸ τελικὸ -ν. Χαίρω πὺ μοῦ δίδεται τώρα ἡ εὐκαιρία νά πῶ ὅτι σὲ λεπτομερεῖς ἐπιστολὲς οἱ Σ. Γ. Καψωμένος καὶ Λίνος Πολίτης συζήτησαν μαζί μου τὸ θέμα. Ὁ πρῶτος (πὺ ἦταν καὶ Κρητικὸς) σὲ ἐπιστολῇ τῆς 16.1.75 γράφει: «Συμμερίζομαι τὶς παρατηρήσεις σχετικά μὲ τὸ -ν καὶ τὴν ἐπίδρασή του στὶς ἐπόμενες ἀντωνυμίες ἢ λέξεις. Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς ἢ συμβατικὴ ὀρθογραφία (πὺ ἔχει καθιερωθῆ καὶ στὰ ἀρχαῖα κείμενα κατὰ τὴ χειρόγραφη παράδοση) εἶναι δικαιολογημένη, καὶ διορθώσεις πὺ θὰ ἀποκαταστήσουν τὴν προφορά τοῦ ἰδιώματος (μάλιστα τὴν σημερινὴ) εἶναι περιττές».

Ὁ Λίνος Πολίτης σὲ ἐπιστολῇ τῆς 17.1.75 γράφει: «Μᾶς ἀπαλλάσσετε ἀπὸ τὴν κακοδαιμονία τῆς ὀρθοδοξίας τοῦ Ξανθουδίδη, καὶ ἀνοίγετε δρόμους στὴν ἀποκατάσταση ὄχι μόνο τοῦ Ἑρωτόκριτου, ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων ἔργων τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας μὲ τὶς ἀρχές πὺ βάζετε. Ἰδιαιτέρα

1. Μάρκου Ἀντώνιου Φόσκολου, *Φορτουνάτος*, Ἡράκλειο, 1980, σ. οδ' - οε'.

2. Γιὰ τὸ δύσκολο πρόβλημα τῆς προφορᾶς καὶ γραφῆς τοῦ -ν στὰ νέα ἑλληνικά, βλ. τὸ ἄρθρο τοῦ Τάσου Νικολαΐδη στὸ «Βῆμα» τῆς 18.5.1985. Οἱ ξένοι πρέπει νά λάβουν ἰδιαιτέρα ὑπ' ὄψιν ὀρισμένους δυσεξήγητες ἰδιοτυπίες τῆς προφορᾶς στὴν Κρήτη, ὅπου μπορεῖ κανεὶς νά ἀκούσει *ἡλαμβε*, *λάμρα*, *μανδάτο*, *πάνδα*, *πένδε*, *σαράνδα*, μὲ τὸ ἔρρινο, ἀλλὰ ποτὲ *φίλον δου*.

σημαντικά τὰ ὅσα παρατηρεῖτε γιὰ τὸ φόβο τῆς συνίζησης ποῦ, φαίνεται, κατεῖχε τὸν Ξανθουδίδη, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ νόθευση τῆς γλώσσας μὲ τὸν ὑπερ-συγχρονισμό ποῦ ἐπιχείρησε, ἰδίως στὴ συνεκφώνηση τοῦ τελικοῦ -νι, γιὰ τὴν ἀλλαγὴ τοῦ «ἤχου» τοῦ ποιήματος, ὅπως πολὺ σωστὰ παρατηρεῖτε. . . Μποροῦμε νὰ διορθώσουμε τὰ διάφορα ἐνοχλητικὰ ντ, καθὼς καὶ τὶς ἀκόμα ἐνοχλητικότερες χασμωδίες».

Ἄς προστεθεῖ ἐδῶ ὅτι ἡ φωνητικὴ τῆς νέας ἐκδοσης δοκιμάστηκε ἤδη ἱκανοποιητικά στὴν παράσταση τῆς ὕπερας τοῦ Νίκου Μαμαγκάκη «Ἐρωτόκριτος καὶ Ἄρετούσα» στὸ Ἑράκλειο, τὸν Αὐγούστο τοῦ 1985. Γιὰ πρώτη φορὰ ἔλειψαν τώρα ἀπὸ τὶς παραστάσεις τοῦ ἔργου τὰ πράγματι ἐνοχλητικὰ κουδουνίσματα τοῦ ντ, ποῦ διαλύουν τὸ χαρακτήρα τοῦ ιδιώματος. Θὰ εὐχόμεον νὰ ἐγκαταλειφθεῖ γενικὰ, στὶς ἐκδόσεις κρητικῶν ἔργων τῆς ὠριμῆς περιόδου, ἡ οὐτοπικὴ προσπάθεια ἀποδόσεως τῆς ἰδιωματικῆς φωνητικῆς μὲ τὴ συμβατικὴ ὀρθογραφία. Ἀντιλαμβάνομαι ὅμως ὅτι τὸ μέλλον δύσκολα ἐλέγχεται καὶ ὅτι πάντα θὰ ὑπάρχουν φιλόλογοι ποῦ θὰ προβληματίζονται γιὰ νὰ βροῦν ἂν πρέπει νὰ γράφουν *ἕνα τσεκίμι ἢ ἕναν τσεκίμι ἢ ἕνα τζεκίμι* κ.ο.κ.

Μιὰ ἄλλη γενικὴ ἀποψη τῶν Bakker καὶ van Gemert, ὅτι ἡ αὐστηρὴ κρίση μου γιὰ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ Ξανθουδίδη ὀφείλεται σὲ «ψυχικὴ πίεση»,¹ δείχνει ἀπλῶς ὅτι δὲν ἔχει γίνεи ἀκόμη ἀντιληπτὸ ποιὸς βιασμὸς πραγματοποιήθηκε στὴν ἐκδοσὴ τοῦ 1915, ποιά ἀνατροπὴ τῶν κανόνων τῆς στιχουργίας (ποῦ βασιζόνται στοὺς κανόνες τῆς γλώσσας), ποιά ἀλλοίωση τῆς μουσικότητος τοῦ ποιήματος. Ἔτσι στὸ E 453 διαβάζομε :

μέσ' ἡ καρδιὰ ντ' ἐσφάζετο, τὰ μέλη ντ' ὄλα τρέμα.

Τὰ νεώτερα ἡχηρὰ κτητικὰ ντου (τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας) σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς ἐκθλίψεις,² ὄχι μόνον μεταβάλλουν σὲ μεγάλη κλίμακα τὸν ἤχο (ὑπάρχουν χιλιάδες τέτοιες περιπτώσεις), ἀλλὰ δημιουργοῦν καὶ μιὰ νέα μορφή τῶν ἐλληνικῶν, ἄγνωστη καὶ ἀνύπαρκτη. Ἡ πρακτικὴ τῶν ἐκθλίψεων, ποῦ ἐφαρμόστηκε κυριολεκτικὰ μὲ μονομανία, καὶ ποῦ δὲν εἶχε ἄλλο λόγο ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἄγνοια τῆς ἐλληνικῆς στιχουργίας, δημιουργεῖ πολὺ συχνά, στὴν ἐκδοσὴ τοῦ 1915, καὶ προβλήματα ἑρμηνείας. Ἔτσι, στὸ χωρίο B 1148 :

ζάλο δὲν κἀν' ὀπίσω μπλιό, μ' ὄλο κι ὄμπρὸς σιμώνει

νοοῦμε *κάνω* καὶ *μὲ ὄλο*, ὄχι *κάνει* καὶ *μὰ ὄλο* ποῦ λέει ὁ ποιητής.³ Ὡστόσο

1. "E. á., σ. 294 : "einen nicht geringen psychischen Druck".

2. Στὴ μικρὴ ἐκδοσὴ, τοῦ 1928, τὰ ντου αὐτὰ εἶναι χωρὶς ἐκθλίψη.

3. Στὴ μικρὴ ἐκδοσὴ διορθώθηκε τὸ πρῶτο σὲ *κάνει*, ἀλλὰ τὸ *μ' ὄλο* ἔμεινε (ἡ πρόθεσις μὲ ἐκθλίβεται, ὄχι ὁ σύνδεσμος *μά*). Γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν ἐκθλίψεων ἀκόμη καὶ στὸν αὐτόγραφο *Φορτουνάτο*, στὴν ἐκδοσὴ τοῦ Ξανθουδίδη, βλ. Vincent, ἔ. ἀ., σ. ξγ'.

οἱ δύο φίλοι στή διατύπωση τῆς γνώμης γιά προσωπική ἀντίθεσή μου πρὸς τὸν Ξανθουδίδη, δὲν πρόσεξαν ὅτι θεωρῶ υπεύθυνο γιά τὶς φωνητικὲς παραμορφώσεις, ἔχι τὸν ἴδιο τὸν Ξανθουδίδη, ἀλλὰ τὸν ἐρασιτέχνη χρηματοδότη του.¹

Σωστὴ εἶναι μιὰ ἄλλη παρατήρησή τους, ὅτι ἐλάχιστα λέγονται στὴν εἰσαγωγή μου γιά τὶς ἑλληνικὲς πηγές τοῦ «Ἐρωτοκρίτου». Ὁ λόγος εἶναι ὅτι καὶ ἡ ἐξάρτηση τοῦ ἔργου ἀπὸ τὶς ἑλληνικὲς πηγές ἀποδείχθηκε ἐλάχιστη, σήμερα πού εἴμαστε πιὰ βέβαιοι ὅτι ὁ Κορνάρος ἀκολούθησε ἓνα δυτικὸ μυθιστόρημα, τὸ «Paris et Vienne» καὶ τὸν «Orlando Furioso» τοῦ Ariosto. Μήπως πρέπει νὰ ἐπιστρέψουμε στὶς ἀπόψεις τοῦ Ν. Πολίτη, ἢ τοῦ Hesseling καὶ τοῦ Pernot, ὅτι ὁ ποιητὴς ἐμπνεύσθηκε ἀπὸ τὸ παραμῦθι τοῦ Κασίδη;²

Ὅρισμένα ἄλλα θέματα πού θίγουν οἱ Ὀλλανδοὶ φίλοι, π.χ. τὸ ὑδατόσημο τοῦ χειρογράφου τοῦ Λονδίνου καὶ τὸ πόσα χρόνια χρειάζεταν ὁ Ἑπτανήσιος γραφέας γιά νὰ ἀντιγράψει καὶ εἰκονογραφήσει τὸν «Ἐρωτοκρίτου», καὶ ἂν τὸ 1710 εἶναι (ὅπως πιστεύεται ἀπὸ ὅλους) τὸ ἔτος ἐνάρξεως γραφῆς τοῦ χειρογράφου αὐτοῦ ἢ ἐνὸς ἄλλου παλαιότερου,³ αὐτὰ ὅλα, καθὼς καὶ ὁ καταρτισμὸς «στέμματος» (ἀπὸ τὶς δύο πηγές τοῦ κειμένου!) μποροῦν νὰ ἀποτελέσουν ἀντικείμενο κάποιας χωριστῆς ἐργασίας, εἶναι ὅμως ἐλάχιστου ἐνδιαφέροντος καὶ πάντως ἄσχετα πρὸς τὸ δικό μου ἀντικείμενο, πού ἦταν ἡ ἔκδοση τοῦ ποιήματος τοῦ Κορνάρου. Ἀκόμη ἡ εἰσαγωγή, στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα, γραφῶν ὀπωσδήποτε ἄχρηστων, ὅπως τὸ εἰσὲ ἀντρεῖες τοῦ X, πού βρῆκαν ὅτι παραλείφθηκε,⁴ μιὰ διεξοδικότερη ἐξέταση τοῦ προβλήματος τῶν «διπλῶν ἀθηντικῶν γραφῶν» (ὅπου κάθε πρότίμηση μπορεῖ νὰ εἶναι ὑποκειμενικὴ), ἢ ἓνα ἀναμάσσημα τοῦ παραμυθιοῦ γιά τὰ δῆθεν δύο στάδια συγγραφῆς τοῦ «Ἐρωτοκρίτου», πού βασιζέται ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Ξανθου-

1. Ἐρωτοκρίτος, 1980, σ. λ'.

2. Ἀντιστοίχως Λαογραφία 1, 1909, σ. 355 (πηγές τοῦ Ἐρωτοκρίτου «ἡ δημοτικὴ ποίησις»). Βλ. περίληψη τῶν ἀπόψεων τοῦ Hesseling στὴ μεγάλη ἔκδοση τοῦ Ξανθουδίδη, σ. CXXVIII. Τὸ ἄρθρο τοῦ H. Pernot, REG 28, 1915, σ. 167 κ.έ., περιέχει καὶ ἄλλες ἀκρισιές: χρονολόγηση τοῦ Ἐρωτοκρίτου στὶς ἀρχές τοῦ 16ου αἰώνα, ἡλικιὰς θεὸς ὁ ἥρωας, ἄγνωστος ὁ ποιητὴς, παλαιότερη μορφή τοῦ ἔργου κ.ἄ. Καὶ ὅλα αὐτὰ, ἐνῶ ξέρετε ἤδη τὴν ἔκδοση τοῦ 1915!

3. Δὲν ὑπάρχουν στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, στὸ 18ο αἰώνα, χειρόγραφα τόσο ἐκτεταμένων ἔργων, πού νὰ ἔγιναν ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἐντυπὴ ἔκδοση τῶν ἔργων καὶ πού νὰ κυκλοφοροῦσαν παράλληλα μὲ τὰ ἐντυπα, ὅπως γράφουν οἱ Bakker καὶ van Gemert, ἔ. ἀ., σ. 294.

4. Ὁ τύπος εἰσὲ χρησιμοποιεῖται μόνο πρὸ συμφώνου. Ἐπομένως ἡ γραφή εἰσὲ ἀντρεῖες τοῦ X (A 28) θὰ ἔπρεπε, κατὰ τὸν κανόνα πού θεσπίζουν οἱ συγγραφεῖς τῆς βιβλιοκρισίας (ἔ. ἀ., σ. 295), νὰ μνημονευθεῖ μόνο στὴν εἰσαγωγή ὡς δεῖγμα τῆς ποιότητος τοῦ χειρογράφου, ἔχι στὸ ὑπόμνημα, ὅπως ἀντιφάσκοντας ζητοῦν.

δίδη¹ στὴν παιδαριώδη κατὰ γράμμα ἐρμηνεία τῶν τυπικῶν στίχων τῆς κατακλείδας (E 1539 κ.έ.), δὲν θὰ εἶχαν, νομίζω, θέση στὴν ἔκδοση αὐτῆ, ποὺ εἰσήγαγε, κατὰ τὸν Λίνο Πολίτη, στὴν κρητολογία (νέες μεθόδους)² —καὶ ποὺ προσπάθησε νὰ μείνει συστηματικὰ μακριὰ ἀπὸ τὴ μικροφιλολογία. Τὸ οὐσιώδες εἶναι ὅτι ἀπομακρύνθηκαν ἀπὸ τὸ κείμενο στίχοι ὅπως αὐτοῦς (Δ 1236) :

νὰ θάψουσι καὶ τσι νεκροὺς ὁπού'σα σκοτωμένοι!

Σοβαρότερο ἀλλὰ ἐντελῶς ἄκαιρο φαίνεται τὸ αἶτημα τῶν 'Ολλανδῶν φίλων γιὰ μελέτη τῆς «φωνολογίας, τῆς μορφολογίας καὶ τῆς σύνταξης» τῆς γλώσσας τοῦ «'Ερωτοκρίτου». Τὸ μεγάλο αὐτὸ ἔργο (ποὺ κανονικὰ θὰ ἔπρεπε νὰ γίνεῖ γιὰ ὅλη τὴν ὥριμη φάση τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας, ὅχι χωριστὰ κατὰ ποιητές) εἶναι προφανῶς ἄσχετο ἀπὸ μιὰ ἔκδοση, δὲν μπορεῖ νὰ γίνεταί μέσα στὰ πλαίσιά της, καὶ ἀνήκει σὲ ἄλλο τομέα τῆς φιλολογικῆς ἐπιστήμης.

Μιὰ ἄλλη παρατήρηση τῶν Bakker καὶ van Gemert ἔχει ἐπίσης γενικότερο ἐνδιαφέρον. Νομίζουν ὅτι στὴν ἐπιλογή τοῦ γλωσσικοῦ ὄργανου τοῦ Κορνάρου δὲν ἔπαυε τόσο ρόλο ἡ ἐπιθυμία ἀποφυγῆς τῆς ἀναμίξεως ἀρχαίων καὶ νέων στοιχείων, ὅπως εἶχε ὑποστηρίξει ὁ Γ. Χατζιδάκις.³ Κατὰ τὴ γνώμη τους, ὁ Κορνάρος «ἐπέλεξε τὴ γλώσσα ἐκείνη ποὺ εἶχε ἐξελιχθῆ, στὸ πέρασμα τῶν αἰώνων, πρὶν ἀπὸ αὐτόν, σὲ λογοτεχνικὸ ἐκφραστικὸ ὄργανο».⁴ Ἡ ἄποψη αὐτὴ δείχνει ὅτι δὲν ἔχει ἀκόμη κατανοηθῆ ἡ ἀπόσταση ποὺ χωρίζει τὸ καθαρὸ καὶ πάγιο γλωσσικὸ ὄργανο τῆς ποίησης τοῦ 1600 (καὶ ποὺ βασιζέται στὸ κρητικὸ ἰδίωμα) ἀπὸ τὴ μικτὴ καὶ κυμαινόμενη δημῶδη γλώσσα τῶν προηγούμενων κρητικῶν ἔργων. Ὁ Κορνάρος δὲν γράφει *ἐξαπορῶ, περιαναμένειν, ὠρέχθην*, ὅπως ὁ Μπεργαδῆς, οὔτε *εὐγενεστάτην, πανωραιοτάτην*, ὅπως ὁ Φαλιέρος, οὔτε *δημιουργός, ἐρμηνεία, ἐξαλείψει, προθυμία*,⁵ *συγγενεῖς*, ὅπως ὁ Χοῦμνος. Ἄλλη γλώσσα ἐπέλεξε λοιπὸν ὁ Κορνάρος, καὶ ἡ γλώσσα αὐτὴ ἦταν, γιὰ πρώτη φορὰ στὸ ἔργο του καὶ στὸ ἔργο τοῦ Χορτάτση, τὸ κρητικὸ ἰδίωμα. Τὰ στοιχεῖα ποὺ οἱ δύο αὐτοὶ ποιη-

1. *'Ερωτόκριτος*, 1915, σσ. XL καὶ 456. Τὰ περὶ *κακόγλωσσων* ἐπικριτῶν κ.τ.λ. τοῦ Κορνάρου δὲν ἀποτελοῦν ἐνδειξη προηγούμενης διάδοσης τοῦ ἔργου, ἀλλὰ κοινὸ λογοτεχνικὸ τόπο, πβ. Pulci, *Morganite* 28, 144, 8 γιὰ τοὺς *destrattori*.

2. Ἐπίσημα πρακτικὰ τῆς συνεδρίας τοῦ ἐκλεκτορικῶ ὁμίτου τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης, τῆς 14.6.1982, σ. 20.

3. *Γλωσσολογικὰ ἔρευνα*, τόμ. 1, Ἀθήναι, 1934, σ. 367.

4. *'E. á.*, σ. 296 : "Er wählte jene Sprache, die im Laufe der Jahrhunderte vor ihm sich zu einem literarischen Ausdrucksmittel entwickelt hatte".

5. Ἀντίθετα, ὁ Κορνάρος γράφει πάντα *ἀρμηνεία, πιβουλιὰ, προθυμιά, φιλιὰ* κ.ἄ.

τὲς δέχθηκαν ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴ γραφομένη ἦταν ἐκεῖνα ποὺ συμφωνοῦσαν πρὸς τὸ ἰδίωμα.¹

Στὴ βιβλιοκρισία θίγονται καὶ ὀρισμένα ὀρθογραφικὰ θέματα ποὺ ἀφορῶν γενικότερα στὰ νέα ἑλληνικά. Ἔτσι ἐρωτᾶται² «ποῦ θὰ βασισθεῖ ἡ διάκριση μεταξὺ *γλυκεῖα* (θηλ.) καὶ *γλυκιά* (οὐδ. καὶ ἐπίρ.)», τὴν ὅποια ἐγὼ ὑποστηρίζω καὶ ἐφαρμόζω στὴν ἐκδοση. Ἡ ἀπάντηση εἶναι ὅτι ἡ διάκριση τέτοιων ὁμῶχων ἀλλὰ διαφορετικῶν σὲ σημασία τύπων βασιίζεται στὸ λογικὸ περιεχόμενον τῶν φράσεων, ὅπως τὸ ἀντιλαμβάνεται ὁ κοινὸς νοῦς. Σὲ ἄρθρο μου, ποὺ δημοσιεύεται στὸν τιμητικὸ τόμο τοῦ Νίκου Σβορώνου, δείχνω γιὰ ποῖο λόγο ἡ ὀρθογραφικὴ αὐτὴ διάκριση εἶναι ἀπαραίτητη καὶ σὲ ποιῆς παρανοήσεις ὀδηγεῖ ἡ καθιέρωση τῆς ἐνιαίας γραφῆς ποὺ ἰσοπεδώνει διαφορετικὰ γένη καὶ διαφορετικὰ μέρη τοῦ λόγου. Βέβαια ἡ ἐνιαία γραφὴ καθιερώθηκε ἤδη ἀπὸ τὸν Μανόλη Τριανταφυλλίδη, ποὺ ὅμως δὲν ἦταν ἀλάθητος. Πρόκειται ἄλλωστε καὶ στὴν περίπτωση αὐτῆ, ὅπως καὶ σὲ ἄλλες, γιὰ «ἀπλοποιήσεις» ποὺ εἶχαν ἐφαρμοσθῆ (πολὺ πρὶν καθιερωθῶν στὴ γραμματικὴ) ἐντελῶς παρορμητικὰ καὶ χωρὶς κανένα σκεπτικόν, ἀπὸ τὴ δημοσιογραφία.

Οἱ δύο φιλόλογοι θὰ προτιμοῦσαν ἐπίσης (ἀκολουθώντας καὶ ἐδῶ τὸν Τριανταφυλλίδη) τὴ γραφὴ *κι ἔχω, κι ἤμουν* κ.τ.λ. ἀντὶ τῶν *κ' ἔχω, κ' ἤμουν* ποὺ ἀκολούθησα. Ὑπενθυμίζω ἐδῶ ὅτι τὰ *κι ἔχω, κι ἤμουν* δὲν εἶναι παραδοσιακὰ γιὰ τὰ μεσαιωνικά καὶ νέα ἑλληνικά, ἀποτελοῦν νεωτερισμὸ κυρίως τῶν τελευταίων δεκαετιῶν. Ἀκόμη ὁ Καβάφης, ὁ Καζαντζάκης στὴν πρώτη ἐκδοση τοῦ «Ζορμπᾶ», ὁ Πρεβελάκης καὶ σήμερα, γράφουν *κ' ἔχω, κ' ἤμουν*. Ὁ νεωτερισμὸς ξενίζει, ὅταν εἰσάγεται σὲ παλαιότερα κείμενα. Γι' αὐτὸ ἡ «Βυζαντινὴ καὶ Νεοελληνικὴ Βιβλιοθήκη» εἶχε θεσπίσει στὸν τυπωμένον κανονισμό τῆς τὸ «κ'» πρὶν ἀπὸ τὰ *ε* καὶ *ι*. Ἔτσι ἐκδίδει στὴν «Πανώρια» ὁ Ἐμμανουὴλ Κριαρᾶς, ἐπίσης πρόσφατα στὸν «Φιορεντίνου» οἱ Μανοῦσος Μανοῦσακας καὶ Walter Puchner. Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἐπιστημονικὴ ἄποψη δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ γράφεται ὁ ἡμίφθογγος ποὺ συνοδεύει παγίως στὰ νέα ἑλληνικά τὰ *κ, γ, χ* πρὸ τῶν *ε* καὶ *ι*. Γράφομε *γέρος, κεφάλι, κῆπος, χέρι* καὶ ὄχι *γιέρος, κιεφάλι, κηπος, χιέρι*. Ἐλειψε καὶ ἐδῶ, στὴ θέσπιση τοῦ σχετικοῦ κανόνα, ἡ αἰσθησιολογικὴ συνέπειας.

Ἀδικαιολόγητη φαίνεται καὶ ἡ ἐμμονὴ στὴ διπλὴ γραφὴ *σ' ὄλους, στόν, 'ς τοῦτον*, ἀφοῦ καὶ τὰ τρία δείγματα προέρχονται ἀπὸ τὰ *εἰς ὄλους, εἰς τόν, εἰς τοῦτον*, καὶ ἀφοῦ τὰ *σ* καὶ *ς* δὲν εἶναι δύο διαφορετικὰ γράμματα, ἀλλὰ

1. Βλ. Στυλιανοῦ Ἀλεξίου, Ὁ χαρακτήρ τοῦ Ἑρωτοκρίτου, *Κρητικὰ Χρονικά* 6, 1952, σ. 400 κ.ἑ.

2. *Ε. ἀ.*, σ. 295: "...was den Unterschied zwischen *γλυκεῖα* (fem.) und *γλυκιά* (ntr. plur. u. adv.) begründen soll". Φυσικὰ καὶ τὸ θηλυκὸ τοῦ *πικρῆς* πρέπει νὰ γραφεῖ *πικρεῖα*.

ἓνα (τὸ τελικὸ ς εἰσήχθη στὴ γραφὴ μόνο γιὰ διευκόλυνση τοῦ διαβάσματος στὰ χειρόγραφα, στὰ ὁποῖα οἱ λέξεις δὲν ἀπεῖχαν μεταξύ τους). Σήμερα εἶναι φυσικὸ νὰ ἐπιδιωχθεῖ μιὰ ἐνοποίηση μὲ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο, καί, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἡ ἀπλούστερη λύση εἶναι αὐτὴ ποὺ εἰσήγαγε ὁ ἐπιμελητὴς τῆς πρώτης βενετικῆς ἔκδοσης τοῦ «Ἐρωτοκρίτου» (σ'). Διαφορετικὰ θὰ ἔπρεπε νὰ τηρηθοῦν καὶ τὰ *τς* καὶ *τρί*(!) τοῦ Ξανθοῦδίδη.

Ἐναγκαιὰ ἀντιθέτως φαίνεται ἡ διπλοτυπία *κτ - χτ*, ποὺ ἀντικρούεται στὴ βιβλιοκρισία. Μποροῦμε νὰ γράφομε *νύκτα*, *νυκτογυριστής*, *τακτικός*, *ἐκτάσσονται* κ.τ.λ., ἀλλά, γιὰ ὅποιον ἔχει αἴσθηση τῶν νέων ἑλληνικῶν, οἱ «συνεπεῖς» πρὸς αὐτὰ γραφές *λακτάρα* καὶ *κτηκειὸ* εἶναι κωμικές. Ἦδη ὁ Γ. Χατζιδάκις ἐθεώρησε «ἄτοπο» τὸ *κτ* στὰ *δεκτῆ*, *σμικτῆ*, *ρίκτου*, *μαζωκτῆ* *κασι*, *πετακτῆ*, *ἐρίκτα*,¹ ποὺ πρέπει νὰ γράφονται *δεχτῆ*, *ρίκτου* κ.τ.λ. Ἄν ὅμως ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, γιὰ τὴν ὁμοιομορφία πρὸς αὐτά, γραφεῖ *νύκτα*, *ταχτικός*, τότε ἀναρωτιέται κανεὶς ἂν πρέπει καὶ ἡ *ἐκ* νὰ γίνῃ στὰ κρητικά κείμενα, πρὸ τῶν ἄρθρων, *ἐχ*, ὅπως στὴν κατὰ τὰ ἄλλα λαμπρὴ ἔκδοση τοῦ «Φορτουνάτου» ἀπὸ τὸν Vincent. Ὅρισμένες ἀποκλίσεις εἶναι ἐγγενεῖς γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ὀρθογραφία. Οἱ ξένοι, συνηθισμένοι στὴν ὁμοιογενὴ ὀρθογραφία τῶν δικῶν τους γλωσσῶν, παραξενεύονται· ὥστόσο πρέπει νὰ μὴν ἐπιμένουν γιὰ τὴν ἐπιβολή, στὰ παλιὰ κείμενά μας, μιᾶς ἀπόλυτα ρυθμισμένης ὀρθογραφίας, ποὺ φαίνεται ἀπὸ τὰ πράγματα ἀνεφάρμοστη.

Ἐπὸ τὸν δυσανάλογα μεγάλο φόρτο παρατηρήσεων τῶν Bakker καὶ van Gemert, δὺ κυρίως παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον : ἡ παρατήρηση ὅτι τὸ *πατάσσω* (A 444) ζητᾶ ἓνα ἀντικείμενο, καθὼς καὶ ἡ σχετικὴ μὲ τὸ στ. E 1526. Γιὰ τὴν πρώτη περίπτωσι θὰ πρότεινα νὰ δεχθοῦμε τὴ γραφὴ τοῦ Ξανθοῦδίδη :

κουρφὰ κλεφτὰ τὴν πάτασσε τοῦ Ἐρωτα ἢ ὀδύνη.

Ἡ δυσκολία τὴν ὁποία δημιουργεῖ ἡ ἔλλειψη τῆς αὔξεσης (ποὺ εἶναι ὀργανικὴ γιὰ τὸ ἰδίωμα καὶ μόνο σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις μπορεῖ νὰ λείπει, ὅχι σ' αὐτὴ) αἴρεται ἀπὸ τὸ παράλληλο τοῦ «Φορτουνάτου» (A 148) :

καὶ πῶς δὲν τὴ συμμάζωξε τότε ὁ κακὸς τση χρόνος

ποὺ κανονικὰ θὰ ἦταν δὲν τὴν ἐσυμάζωξε. Ἡ ἄλλη λύση ποὺ προτείνουν οἱ δύο Ὁλλανδοὶ *κουρφὰ κλεφτάτα ἐπάτησε* (κατὰ τὴν A), ποὺ καὶ ἐγὼ στίς σημειώσεις δὲν τὴν εἶχα ἀποκλείσει, εἶναι λιγότερο πιθανή, καὶ θὰ πρέπει νὰ ἐνισχυθεῖ μὲ δείγματα ἀνάλογης χρήσης τοῦ *πατῶ* ἀπὸ ἄλλα κείμενα. Ὁ κ. Κριαρὰς δὲν τὴν εὐνοεῖ. Γιὰ τὴ διευκρίνηση τῶν δυσκολιῶν αὐτῶν θὰ εἶναι χρήσιμη ἡ ἀναζήτησις ὁμοίων μοτίβων στὴν ἀναγεννησιακὴ ἰταλικὴ

1. *ΕΕΦΣΠΘ* 1, 1927, σ. 27.

ποίηση (αὐτὸ ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ χωρίο Γ 354). Σ' αὐτὸ κυρίως τὸν τομέα μποροῦν νὰ βοηθήσουν οἱ ξένοι.

Γιὰ τὴ δεύτερη παρατήρηση, προσθέτω στὶς ἐπιφυλάξεις τῶν Bakker καὶ van Gemert ὅτι στὸ στ. Ε 1526 :

ἄς συμπαθοῦν τὰ σφάλματα ἐκεῖνα πὸν γνωρίζου

(ὅπως τὸν δίδουν τὰ Α, Χ) τὸ ἐκεῖνα φαίνεται, γιὰ τὸ ὕφος τοῦ Κορνάρου, πλεοναστικό. Ἀσφαλῶς ὑπερέχει ἡ διόρθωση τοῦ Ξανθοῦδιδου ἐκεῖνοι πὸν γνωρίζου. Τὴν ὀριστική λύση θὰ δώσουν καὶ ἐδῶ παράλληλα χωρία ἀπὸ ἀνάλογες τυπικὲς κατακλιθεῖδες ἄλλων ἔργων.

Ἐνα ἄλλο θετικὸ στοιχεῖο τῆς βιβλιοκρισίας εἶναι ἡ συνηγορία γιὰ διορθώσεις πὸν πρότεινα στοὺς στ. Γ 256 : *σὰ βρίζωμαι μακρὰ του*, Δ 72 : *ὄλο καὶ χαμηλώνει*, Ε 595 : *σ' ὅ,τι δὲ θέλω βιάζει με*. Οἱ βελτιώσεις αὐτὲς πρέπει νὰ εἰσαχθοῦν στὸ κείμενο.¹

Τελειώνοντας θὰ ἤθελα νὰ παρατηρήσω ἀκόμη ὅτι σὲ μιὰ τόσο ἐκτενὴ βιβλιοκρισία θὰ ἦταν φυσικὸ νὰ διατυπωθοῦν καὶ κρίσεις γιὰ τὸ γλωσσάριο τοῦ «Ἐρωτοκρίτου», ὅπου προτείνονται ἀρκετὲς νέες ἐτυμολογήσεις. Δυστυχῶς δὲν ἔγινε αὐτό. Ἐπίσης οἱ συγγραφεῖς τῆς βιβλιοκρισίας ἀπέφυγαν νὰ ἐκφράσουν προσωπικὴ γνώμη γιὰ τὸ σημαντικὸ καὶ εὐρύτερου ἱστορικοῦ καὶ γραμματολογικοῦ ἐνδιαφέροντος θέμα τῆς ταυτότητας καὶ χρονικῆς τοποθέτησης τοῦ ποιητῆ, πὸν τόσο τὸ φώτισαν καί, κατὰ τὴ γνώμη μου, τὸ ἔλυσαν ὀριστικὰ οἱ ἔρευνες τοῦ Ν. Μ. Παναγιωτάκη στὰ ἀρχεῖα τῆς Βενετίας.

1. Παραθέτω ἐδῶ μερικὲς δικές μου παρατηρήσεις. Στὴ σχετικὴ μὲ τὸ χωρίο Α 2196 σημείωσή μου (σ. 417) ἐπανορθῶν ὅτι τὸ Χ δίδει *μᾶλλον πόρες*, ὅπως διάβασε ὁ Ξανθοῦδιδης, καὶ αὐτὸ σημαίνει *ἀπώρες*. Στὸ Β 674 ὁ τύπος *μουρμούρι*, πὸν εἰσήγαγα ἀκολουθώντας τὴν Α, ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸν Σολωμό· βλ. Ἑλένη Τσαντσάνογλου, *Μιὰ λανθάνουσα ποιητικὴ σύνθεση τοῦ Σολωμοῦ*, Ἀθήνα, «Ἐρμῆς», 1982, σ. 193. Στὸ χωρίο Δ 1153 γρ. *τῆς μάχης τὸ σημάδι, χωρὶς κόμμα*, ὅπως στὸ Δ 1659, ὅπου ἀπαντᾷ ὁ ἴδιος λογότυπος. Δεκτὴ πρέπει νὰ γίνῃ καὶ ἡ διόρθωση αὐτὴ ἢ ἀφούσα, πὸν πρότεινε γιὰ τὸ στ. Α 1246 ὁ Θ. Δετοράκης, *Κρητολογία* 12/13, 1981, σ. 256.